

De valentie van *ze* in Vroegnieuwhollands taalgebruik

door

G. GEERTS

docent K.U. Leuven

Als Warnar en Ritsert in het vierde toneel van het vierde bedrijf, elkaar, het hoofd vol muizenissen, ontmoeten, ontstaat er een komische en spanningverwekkende spraakverwarring, die, getiteld op de intensiteit waarmee de beide heren respektievelijk met de pot vol gouden „schijven” en de zwangere bruid op het moment van de ontmoeting bezig zijn, gemakkelijk te begrijpen is. Ritsert is naar het huis van Warnar gekomen met de bedoeling zijn huwelijksplannen bekend te maken. Hij doet dit o.m. met de woorden „dat ik *ze* veur de mijn hoû” (vs. 1128)¹. Warnar wil ‘*ze*’ echter voor zich houden: „daer *ze* my toekomt” (vs. 1129), zo luidt zijn verklaring! De deïxis van het door beide gebruikte *ze* is evenwel verschillend: Ritsert verwijst naar zijn bruid, Warnar denkt daarentegen aan zijn kostbare pot én hij meent bovendien dat Ritsert eveneens over die pot heeft gesproken. Vandaar het misverstand tussen beide gesprekspartners.

Voor de lezer met taalkundige belangstelling is met deze verklaring de kous echter geenszins af. Naar *pot*, zo redeneren immers de Nederlandse-taalgebruikers, verwijst men niet met *ze*. *Pot* is een zaaknaam, en in het Zuidnederlandse taalgebruik bovendien een maskulieene zaaknaam, zodat het passende pronomen niets anders kan zijn dan *hij* c.q. *hem*. Het feit dat Warnar *ze* als ook naar *pot* verwijzend kan opvatten, is dus – mede doordat er geen aanwijzingen zijn dat *pot* vroeger een ander genus zou hebben gehad – niet normaal. Dit gebruik van *ze*, besluit men tenslotte, moet door Hooft bedacht zijn om het misverstand mogelijk te maken; Hooft moet *pot* ‘vrouwelijk denken’ om het pronomen *ze* dubbelzinnig te kunnen laten functioneren (deze redenering vindt men b.v. bij Bergsma, 4e editie blz. VII). Bij Plautus maakt immers *aula*, bij Molière *cassette*, hetzelfde qui(d)proquo mogelijk...

1. Ik citeer P. C. Hooft's *Warnar*. Met inleiding en aantekeningen van Dr. J. Bergsma. *Klassiek Letterkundig Pantheon* 99; J. Thieme en Cie, Zutphen. 4e ed. z.j.

Welnu, op het eerste gezicht lijkt een dergelijke ingreep van de auteur helemaal niet onmogelijk. Als verklaring van het misverstandscédé kan deze opvatting echter niet bevredigend genoemd worden. Als men het hele geval zuiver taalkundig benadert, blijken er immers ook na déze uitleg nog vele vragen open te zijn gebleven. Zo kan men zich b.v. afvragen waarom Hooft met het oog op deze passage niet van het begin af een feminien substantief zou hebben gebruikt (*kan*, *kruik* of *doos* hadden toch net zo goed gekund?). Een dergelijk woord had de misverstandsscène heel wat natuurlijker gemaakt. Het komt me voor dat een auteur thans bezwaarlijk een soortgelijke scène zou kunnen bouwen op een zo evidente taalfout, zonder dat de passage op de toeschouwers een gezochte en gekunstelde indruk zou maken, en ik vraag me daarom dan ook af, of dat in de 17e eeuw in Amsterdam wel kon. Dat Hooft voor deze kleinigheden wel oog had blijkt overigens herhaaldelijk: b.v. ook uit de natuurlijkheid van de woorden waarmee de dubbelzinnige passage wordt besloten: W. zegt „Gans elementen geef j'et niet weêr?” R. antwoordt „Wat?” (vs. 1134). Hier heeft Hooft kennelijk *ze* vermeden, om de eenvoudige reden dat dit pronomen, anders dan het door Hooft gebruikte (*h*)et, de vraag „Wie?” had moeten oproepen, wat de ontknoping ongetwijfeld bemoeilijkt zou hebben.

Belangrijker echter is de vraag waarom Hooft elders m.b.t. *pot* eveneens *ze* gebruikt: zo b.v. in vs. 105 „zien of ze noch staet zoo ik ze heb esteld”, in vs. 934-936 „hy betrouwt ze hier niet langer. Maar nu hy ze thuis niet verzeekert houdt, denk ik evenwel Dat hij ze noch ergens al versteeken zel”, in vs. 1042 „z'is vol ouwe dubbeloenen”, en in vs. 1464 „zal ik ze anvaerden”. Antwoordt men daarop dat deze manier van doen juist wijst op een degelijk doordacht plan, dan rijzen de volgende vragen: Waarom staat in vs. 923 dan toch „daer laet ik de Pot niet, ik gae en graef hem weêr op”? en vervolgens: Hoe moet men het feit verklaren dat net als bij *pot* het pronomen *ze* te vinden is bij substantieven als *wijn* (in vs. 538: „is ze noch niet ekommen? zoo komt ze dan flus” en in vs. 793: „was ze ... noch niet ingekomen?”), *emmer* (in vs. 144: „z'is tot de kuiper”), *kop* (in vs. 597: „dat zy d'ierste maent het niet vergeten en zal”) en *zak* (in vs. 913: „je meught ze wel open doen”), dit terwijl zowel het 'historische' genus, als de genussituatie in het huidige Hollands én bovendien de omstandigheid dat het zonder twijfel in de bedoeling van Hooft heeft gelegen de Amsterdamse volkstaal weer te geven, veeleer bij c.q. *bem* hadden doen verwachten. Hoe is het, tenslotte, mogelijk dat Ritsert op het bevel van Warnar: „jy zelt ze mijn weêr geeven” (vs. 1119) repliceert met: „Wat wil je van mijn heb-

ben ? jou dochters maeghdom ?". Warnars *ze* had toch een feminiën woord bij zijn toehoorder moeten oproepen...

Het is zonder meer duidelijk dat deze laatste vragen niet met een verwijzing naar een toneeltechnische noodzakelijkheid beantwoord kunnen worden. (Is het overigens reeds nu al niet twijfelachtig geworden dat Hooft *pot* 'vrouwelijk gedacht' zou hebben ?) Gaat men naar een ander antwoord zoeken, dan blijken twee mogelijkheden van verklaring zich voor te doen : óf Hooft heeft zich, behalve in vs. 923 („ik ... graef hem weêr op") telkens vergist bij de keuze van het anaforisch pronomen (in de misverstandsscène moet hij zich dan opzettelijk vergist hebben !), óf hij heeft met dit *ze* de Amsterdamse spreektaal uit zijn tijd, net als in zovele andere opzichten, juist weergegeven (het misverstand is dan niet 'gemaakt', doch gewoon mogelijk op grond van wat in de taal aanwezig is ; slechts *hem* uit vs. 923 moet dan als een vergissing beschouwd worden).

De eerste mogelijkheid aanvaarden kan bezwaarlijk zonder Hooft zoveel onkunde of tenminste slordigheid toe te moeten schrijven, dat het, gezien zijn reputatie als taalvaardig artiest, niet minder dan ongeloofwaardig gaat klinken. De tweede veronderstelling lijkt op het eerste gezicht evenwel uitermate spekulatief. Is men immers niet van mening óf dat het Hollands van de 17e eeuw nog keurig de oude driedelige nominale klassifikatie had behouden (deze mening wordt o.m. verkondigd in recente publikaties van W. J. H. Caron² en H. M. Hermkens³), óf dat de nominale klassifikatie in die tijd niet van de huidige toestand verschilde (een opvatting die o.a. C. G. N. de Vooy en R. A. Kolléwijn herhaaldelijk hebben verdedigd, zonder echter overtuigend de juistheid ervan te hebben kunnen bewijzen) ? Welnu, geen van beide opinies biedt plaats voor het *ze*-gebruik zoals we dat zoëven hebben beschreven. Nader onderzoek is dus volstrekt onmisbaar gebleken. Gelukkig kwam daarbij spoedig aan het licht dat de gebruiksgevallen van *ze* in het werk van Hoofts tijdgenoten zo talrijk zijn, dat daardoor alleen reeds de veronderstelling dat het niets anders dan vergissingen zouden zijn, ook m.b.t. tot de geciteerde gevallen uit de *Warenar*, in zeer hoge mate onwaarschijnlijk wordt. Men kan ze aantreffen in alle soorten van taalgebruik, zowel in hyper-verzorgde renaissancistische teksten en ambtelijk proza als in ongekunstelde reisverhalen en populaire kluchten. Ze komen al voor in het werk van Coornhert, en tegen

2. Zie o.m. zijn Inleiding, voor Christiaan van Heule, *De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst* [1625] ; Trivium nr. 1, deel 1, [1953].

3. *Bijdrage tot een vernieuwde studie van Constantijn Huyghens' gedichten*, 322 [1964].

het eind van de 17e eeuw zijn ze nog steeds te vinden, ook in de geschriften van een man als Cornelis Bontekoe, wiens taalgebruik geenszins konventioneel of gekunsteld aandoet⁴.

Uit dit overvloedige materiaal laat ik hier slechts enkele voorbeelden volgen. Bij Coster vindt men b.v. : „de roskam ... spantse de kroon” (Co 33⁵) en „je hebt sulcken moyen breen rugh ... se is moy rondt” (Co 46) ; in Bredero's *Moortje* : „so haast desen yver in my branden, soo flux is sy ook wederom uytgeblust” (Mo 9) en „wist ick den oorsprongh maar ... ick souse weeren” (Mo 29) ; bij Van Santen leest men : „besien sy de stien wel 10. mael, eer syse leggen” (LW 165), „de pot sou aers den heugel verwijten, datse swart is” (LW 159) en „mantel ... sel ickse jou we'er geven” (LW 187) ; in Grambergens *Klucht van de Levendighe Doodt* : „wijn ... diese hebben elickt” (LD B 1 r°) en „mantel ... ick wilse niet verkoopen” (ib.) ; in Kemps *Klucht van de bedrogen smith* : „brief ... wiltse lesen” 55 (M 408), „lanteeren ... wy hebbense niet van doen” 55 (M 410), „maaghdom ... wiltse niet wagen” 55 (M 412) enz. Ook uit reisjournalen tekende ik talloze gevallen op : b.v. „beecker ... ofte men se ... hadde gheworpen” (HG 21, 276), „wy vonden noch de beste ende cortsten wech ..., hoewelse noch ... oneffen was” (Li 14, 127) en „hoeck ... hoese aen beyden zyden omvalt” (ib. 166). Uit de renaissancistische stukken vermeld ik b.v. „dat die mijn fiere gheest zo boers begint te suffen, daarse noch angst noch vrees te voren kond' verbluffen” (Co 389), „de kamp, hoe swaar sy vil, aanvaarden” (Co 417), „myne raadt ... zalze strecken tot” (Co 476), „jou mont, dan heeftse rust” (Co 532) ; uit Hooft : „brief ... geeftse aen P., leest gijs' mijn heer” (Ho 2, 72), „den lof des dichters ... ick bense' u schuldigh” (ib. 428) ; uit Bredero : „ick weet een beter raat, al iszy schoon wat wreet” (Bo 1, 368), „jou pols voelt, of sy jaacht of slaat” (Bo 2, 305). En tenslotte volgen hier nog enkele aanhalingen uit Coornhert : „men moet den wijn wateren ... alsmense ghedroncken heeft” (LH 78b), „een eycken boom wordt langzaam, zy duyrt lang” (Zk 301), „den wille Godes ... want zy drijft ... uyt al des herten boosheydt” (CC 431) ; en verder uit Bontekoe : „de swavel ... sal onse neus en longer door sijn suur aandoen, ofte men kanse onder een glas vergaderen” (CB 1b, 372), „den honger is nog een siekte ... ende alsse op syn hoogste is” (CB 2b, 251) en „dat den opium niet koud is, om datse bitter is” (ib. 257).

Aan dit opvallende verschijnsel is, merkwaardig genoeg, nooit ernstig aandacht besteed. De Vooyts, Schönfeld noch Van Loey

4. Verg. L. C. Michels, *Cornelis Bontekoe, geen purist*, *N.T.g.* 45, 110-113 [1952].

5. De afkortingen vindt men verklaard op blz. 350.

hebben er in hun grammatika's over gesproken. Van Helten (in *Ts.* 10, 210-211 [1891]), Kollewijn (in zijn opstel over de *Geschiedenis van de Geslachten* – in *Opstellen over Spelling en Verbuiging*³ 43 – [1892] en in *Museum* 13, 55 [1906]) en Stoett (in zijn *Middelnederlandsche Spraakkunst. Syntaxis*³ § 32) vermelden wel enkele gelijksoortige voorbeelden, doch zien daar niet meer in dan een bewijs voor het in verval zijn van de drieledige nominale klassifikatie. Het opvallende gebruik van *ze* in de *Twee-spraack* (het komt me niet onwaarschijnlijk voor dat de talrijke substantieven die daar „wyflick” genoemd worden – zie ed.-Caron 43 en 44 – juist aan dit verwijzende *ze* die kwalifikatie te danken hebben !), noch de kommentaar van Leupenius dat *ze* kan „veranderen in geslagte, getall of geval” (ed.-Caron 37) zijn bij mijn weten ooit besproken.

In spraakkunstige geschriften uit de 17e eeuw vindt men verder slechts bij Ampzing een opmerking over *ze*: dit pronomen, zegt Ampzing is een „aengehechte voor-naem” (ed.-Zwaan 181) die „van seer gemeyn, ende liefelijk ende loffelijk gebruyk is in onse sprake”. Deze uitlating wordt door De Vooy's besproken; de door Ampzing daaraan toegevoegde kommentaar wordt evenwel niet juist geïnterpreteerd, zoals blijkt uit deze opmerking over de funktie van *ze*: „die hij merkwaardigerwijze ook uitbreidt tot de nominatief en accusatief mannelijk enkelvoud, „de brief isze besteld?” „ik hebse besteld” in plaetse van „is hij besteld? ik hebbe hem besteld.” Het woord „brief” om die reden ook vrouwelijk te noemen, komt dus niet bij hem op.”⁶ Ook de beschouwingen over het gebruik van *ze* bij zaaknamen, die men aan kan treffen in de *Grundrichtig-Vollkommene doch kurz-gefaszte Nider-Teutsch- oder Holländische Grammatica* [1716] van M. Kramer heeft De Vooy's als onjuist bestempeld⁷. Uit een voorbeeld als: „werpt dien appel weg; want *ze* is rottig”, dat de Dordtse dominee A. van Moerbeek in zijn editie van Kramers werk in 1774 vermeldt (blz. 53), blijkt evenwel dat enig verband met de hogerop gegeven voorbeelden niet uitgesloten geacht behoeft te worden, wat meteen ook de vraag doet rijzen of De Vooy's ook in dit geval met zijn oordeel niet te voorbarig is geweest. Blijkt uit het bijeengebrachte materiaal inderdaad niet dat Ampzing, Leupenius, Kramer en Van Moerbeek zich niet hebben vergist?

De gegevens zijn zo overvloedig dat ik het uitgesloten acht dat men bij de 'historische' maskulieren telkens aan hyperkorrektie, eventueel onder Zuidnederlandse invloed bedreven, zou moeten

6. C. G. N. de Vooy's, *Verzamelde Taalkundige Opstellen* 1, 303-304 [1924].

7. Id., ib. 3, 263 [1947].

gaan denken. Men zou dan van de veronderstelling uit moeten gaan dat de Hollanders geen substantieven meer kenden waarbij *ze* gebruikelijk was, dat ze er echter, op grond van oude, inzonderheid Zuidnederlandse teksten, overtuigd van waren dat dergelijke substantieven wel degelijk bestonden, en uit angst om er een te missen bij vrijwel alle substantieven *ze* gingen gebruiken. Tegen een dergelijke redenering, en dus tegen de opvatting dat deze plurivalentie van *ze* slechts een papieren verschijnsel zou zijn, zijn heel wat bezwaren in te brengen.

Men kan er, ook al acht men met Kloeke de „konventionele zuidnederlandse taalinvloed”⁸ zeer groot, in de eerste plaats op wijzen dat de kluchtenschrijvers toch meestal de bedoeling hadden hun personages de eigen moedertaal in de mond te leggen. Verder zou het de zich naar Zuidnederlandse normen richtende auteurs toch moeten opgevallen zijn dat niet alle *de*-zaaknamen met *ze* verbonden konden worden. Men kan zich dan ook afvragen hoe ze er konden toe komen enerzijds een substantief met *des* of *den* of met *zijn* te verbinden, daardoor bewust bij het Zuidnederlandse gebruik aansluiting zoekend, en anderzijds hetzelfde substantief – vaak in één en dezelfde taaluiting – met *ze* aan te duiden, een manier van doen die ze zeker niet in het taalgebruik van Zuidnederlanders hebben kunnen aantreffen: b.v. „hebben wy de hoochte des sons genomen alse op zijn hoochste was, ende bevonden datse verheven stont ..., zijn declinatie was...” (Li 14, 110), „of desen huyt ghenaeft was dan niet, ende wiese ghenaeft hadde” (CC 326) en „den pot heeft zijn zwager in de kluiuen ... omze hier, of daer te schuiven” (TL B 3 r°). Als deze Hollandse auteurs er inderdaad op uit waren geweest de Zuidnederlandse pronominale aanduiding toe te passen, dan hadden ze dergelijke inkonsekwenties toch zonder moeite kunnen vermijden... Neen, langs deze weg komt men klaarblijkelijk de juiste verklaring niet op het spoor. Men zal dus wel uit het materiaal het besluit moeten trekken dat *ze* in het Vroegnieuwhollands als verwijzend pronomen bij alle niet-onzijdige zaaknamen gebruikelijk is geweest. Men zal dus ook wel moeten aanvaarden dat *ze* bij de ‘historisch’ maskulieene zaaknamen in die taal zonder meer korrekt is, even korrekt als bij de vroegere feminiene substantieven. Voor de aanvaarding van deze oplossing pleiten overigens nog verscheidene andere factoren. Zo is me gebleken dat Coornhert, die als geen ander aandacht heeft besteed aan de verzorging van genus- en flexie-elementen, het feit dat hij de niet-persoonlijke *de*-substantieven niet meer in twee genera wist te onderscheiden, o.m. probeerde te

8. G. G. Kloeke, *De Amsterdamsche Volkstaal voorheen en ibans* 20 [1934].

verdoezelen door aan bepaalde woorden het genus van een vreemd ekwivalent toe te kennen. Hij kwam er zo b.v. toe „la quelle caue prenoit son iour” (Macon 95 v°) te vertalen met „eenen kelder ... de welke haar lucht ontfinck” (LH 41b). Opvallend is het daarom zeker wel dat Coornhert zich niet liet beïnvloeden door het genus van het Franse voorbeeld in de volgende gevallen: „cest anneau et le tenoit (Macon 87 v°): ring ... hy hieltse soo waerdts datse (LH 39a); le poulx ... qu'il n'auoit accoustumé (Macon 52 r°): de puls ... stercker began te kloppen dan sy ... gedaen hadde (LH 29d); le vin ... quant on le boit (Macon 162 v°): wijn ... als mense ghedroncken heeft (LH 78b); par ce chemin ... qu'il ne soit si hanté ... est il le plus court (Macon 227 v°): wegh ... dat zy niet soo seer als d'ander ghebaent is, so is sy nu veyliger (LH 113 c)”. Hieruit blijkt duidelijk dat het gebruik van *ze* bij deze woorden zeer diepe wortels in het taalstelsel van Coornhert moet hebben gehad.

Een gelijksoortig verschijnsel kan men bij Hooft vaststellen. Als deze meer aandacht gaat wijden aan de flexie, kan het gebeuren dat hij ennetjes gaat plegen waar ze niet thuishoren. Deze manier van doen brengt hem er evenwel geenszins toe ook het pronomen *ze* bij de maskulien gemaakte woorden te doen verdwijnen: zo schrijft hij b.v. „dees uwen straff is niet alleen rechtvaerdich, maer alsse groter waer, ghij waertse beeter waerdich” (Ho 2, 64). Ook in Coster, Bredero, Six van Chandelier e.a. 17e-eeuwse auteurs treft men vele dergelijke gevallen aan. Het gebeurt overigens ook herhaaldelijk dat bij substantieven als *appel*, *aanslag*, *avond*, *beker*, *bok*, *brief*, *emmer* en *oorsprong*, waarbij de Hollanders toen naar alle waarschijnlijkheid nog vrij vaak *den* gebruikten – wat geenszins behoeft te betekenen dat ze die woorden nog als maskulien substantieven kenden⁹ – het anaforische *ze* gebruikt wordt: „beker ... dat ikze mee genoomen had (SM 26); brief ... gy kunt ze lezen, 65 (M 494); emmer ... z'is tot de kuiper (W 24); hoe dujr sal jck bekoopen den aenslag, bij aldien zij t'ontijd is ontdeckt (Ho 2, 393); de pot sou aers den heugel verwijten, datse swart is (LW 159)” enz. Dergelijke gevallen wijzen er niet enkel op dat *ze* bij alle *de*-substantieven gebruikelijk is, maar bevestigen bovendien dat *den* m.b.t. het genus voor de Hollandse-taalgebruikers uit de 17e eeuw volkomen irrelevant was geworden. Op dit moment kan ik op deze kwestie niet nader ingaan, maar ik moest dit toch wel even zeggen om mijn betoog verder te kunnen ontwikkelen. Wat de adnominale woorden betreft is de nominale klassifikatie in het vroege Nieuwhollands zonder enige twijfel tot

9. Zie G. Geerts, *Genus en Geslacht in de Gouden Eeuw*, 159-169 [1966].

twee groepen beperkt : er is een *het*-groep en een *de*-groep, waarbij nog een beperkt aantal substantieven horen die van oudsher met *den* vergroeid zijn (met vokaal, b, d, of t als anlaut). De gevolgen van deze nieuwe klassificering lieten zich uiteraard ook voelen m.b.t. de pronominale aanduiding. We konstateren dat de nieuwe *de*-klasse het possessivum *zijn* krijgt toegewezen, hoofdzakelijk ten gevolge van het feit dat *haar* steeds vollediger 'vrouwelijk' pronomen wordt, d.w.z. nog slechts m.b.t. de namen van seksueel vrouwelijke wezens gebruikt kan worden¹⁰. *Haar* verdween bij alle niet-vrouwelijke zelfstandige naamwoorden en moest dus wel vervangen worden. De enige mogelijkheid was dan uiteraard *zijn*, dat tot op dit moment bij maskulie en neutrum substantieven gebruikelijk was. *Ze* bleef daarentegen bij alle *de*-woorden (bij vrouwelijke substantieven én bij feminiene zaaknamen) in dienst. Ligt het dan ook niet voor de hand dat bij voortschrijdende adnominale deflexie en daarmee gepaardgaande uitbreiding van het aantal uitsluitend *de*-woorden, het gebruiksveld van *ze* steeds groter werd? Dat dit *ze* zich wist te handhaven is begrijpelijk als men er rekening mee houdt dat het niet direkt, specifiek geslachtelijk pronomen was en dat de overgang van *den* naar *de*-klasse, zolang er nog een *den*-klasse bestond, tenminste de schijn had van een overgang van maskulien naar feminiën, zodat *hij* en *hem* als vanzelf voor de nieuwe klassifikatie minder geschikt bleken. Dit waren immers de pronomina der *den*-woorden! Attraktie door het neutrum-pronomen, zoals bij *zijn* mede het geval is geweest, moet wel uitgesloten geweest zijn. Bovendien was *ze* in talrijke enklitische verbindingen, (*datse, ofse, gafse* enz.) met name ook als meervoudig omnivalent pronomen, een vertrouwd en zeer frekwent taalfact. Door deze verbondenheid had het uiteraard een stevige positie verworven. En daar maakte het tijdens de verschuivingen die plaatsvonden, handig gebruik van om zijn valentie tot steeds meer *de*-woorden uit te breiden, merkwaardig genoeg echter niet tot alle *de*-substantieven.

Mijn onderzoek heeft nl. ook uitgewezen dat de namen van vaartuigen, van dieren en van mannelijke personen voor *ze* buiten schot bleven! Voor de eerste reeks substantieven kan ik geen plausible verklaring bedenken. Beide andere gevallen zijn het gevolg van het optreden van het *geslacht* als grammatische reflex van de sekse. Bij de namen van mannelijke personen waren altijd al de pronomina *hij* en *hem* gebruikelijk geweest, en ook in de 17e eeuw wisten de Hollanders deze substantieven duidelijk van de andere te onderscheiden – alle grammatika's bewijzen het! –,

10. Nadere bijzonderheden in G. Geerts, *a.w.*, 184-185.

zodat zich hier vanzelfsprekend geen veranderingen konden voltrekken... Ook m.b.t. de diernamen kan aan invloed van het geslacht gedacht worden, en wel in deze zin : naar analogie van de persoonlijke substantieven worden de diernamen eveneens in mannelijke en vrouwelijke onderscheiden, als daar behoefte aan bestaat. Voor de als vrouwelijk herkenbaar te maken diernamen is dan uiteraard slechts *ze* ter beschikking – *haar* is immers volledig persoonlijk vrouwelijk pronomen geworden –, zodat dit *ze* niet tevens m.b.t. de mannelijke of seksueel niet nader herkenbaar te maken diernamen gebruikt kan worden. Daar moest dus ook *hij* c.q. *hem* bij gaan functioneren.

De voornaamwoordelijke aanduiding is in het Vroegnieuwholands nog steeds driedelig. Maar het is een driedeligheid van een andere aard dan vroeger, omdat *ze* niet langer meer berust op een tegenstelling tussen neutra, maskulienen en feminienen, doch op de tegenstelling tussen enerzijds neutra, anderzijds niet-neutra; en binnen deze twee groepen bestaat dan een derde groep: de namen van levende wezens, die naar de sekse in mannelijke en vrouwelijke substantieven zijn verdeeld. De vrouwelijke groep is, dank zij de verbindbaarheid met *haar*, het sterkst gemarkeerd; de mannelijke groep blijkt zich af te tekenen, enerzijds door niet-verbindbaarheid met *ze*, anderzijds als wel verbindbaar met *hij* en *hem*. Slechts schijnbaar een uitzondering is *ze* in „men kan nu qualijk een goet knecht vinden al zocht mense met en lantaren” (VG A 2 v°): *ze* is hier nl. het meervoudige (omnivalente) *ze*, net zoals in „is den mensch geboeren tot arbeijen moet mense groot heeten” (St 43) en in de volgende gevallen die alle twijfel daaromtrent wegnemen: „ick soen t'vrou volck dattet klapt, of ick se ken, of niet en ken” (LW 241) en „het wasser soo vol onghediert, dat mense schier sach weyen over de vloer” (SS 315). Dergelijke voorbeelden van logische attractie zijn te vergelijken met het gebruik van *haar* in zinnen als „dat ons volck haar devoor dede” (PH 11) en „t' ghevogelt ... was vergaerdt om eenen koningh uyt haer allen te kieser die haer mocht gevallen” (Svb 183). Ook hier is geen uitzondering op de regel in te vinden. Wel treffen we, zoals reeds gezegd, uitzonderingen aan op de regel van het *ze*-gebruik bij niet-geslachtelijke *de*-woorden. Naar alle waarschijnlijkheid zijn deze gevallen de kiem geweest van de verdere evolutie, die zoals bekend ertoe heeft geleid dat *ze* bij niet-geslachtelijke *de*-substantieven geleidelijk door *hij* en *hem* is vervangen.

Als alles inderdaad verlopen is zoals hier is geschetst, dan zou men het nog sporadisch voorkomen van *ze* bij stofnamen in het huidige Hollands als een laatste spoor kunnen beschouwen van dit

stevige vroegnieuwhollandse (in casu wellicht ook nog meervoudige of althans kollektieve) *ze*. Bij de andere niet-vrouwelijke met *ze* verbindbare *de*-woorden werd het verdwijnen van dit *ze* in de hand gewerkt door het bestaan van de reeds genoemde uitzonderingen, verder door het feit dat *ze* met *haar* inniger geassocieerd geraakte en ook vrouwelijk pronomen werd, terwijl het ruim verbreide *zijn* (samen met het reflexieve *hem* en het na voorzetsels bij deze woorden waarschijnlijk enig mogelijke *hem*) anderzijds het gebruik van *hem* en vervolgens ook *hij* moet hebben bevorderd. Hoe dit proces precies in zijn werk is gegaan zal nader onderzoek, voornamelijk ook van 18e- en 19e-eeuws taalgebruik nog moeten uitwijzen. Het staat immers vast dat *ze* tegen het eind van de 17e eeuw nog springlevend is. In de geschriften van C. Bontekoe komt het nog veelvuldig voor: b.v. „een koele dronk water... hoe aangenaam isse! hoe refrecheert sy!” (a.w. 9), „wat heeft doch iemand vande smaak alsse verby is” (ib. 154) en „hoe de steen groeit in de nieren, en datse altyd daar groeit” (ib. 284). Wel zijn *hij* en *hem* in deze teksten frekwenter geworden. De keuze tussen *ze* en *hij* c.q. *hem* wordt m.i. meestal bepaald door de positie van het pronomen in de uiting: het lijkt me vrij waarschijnlijk dat de positie van *ze* in enklitische verbindingen als *datse*, *ofse* en *soose* het langst onaangetast is gebleven; men vergelijk b.v. „de gal ... doctoren hem calangeren” (a.w. 86) met „de gal omdatse heet is” (ib. 80). Maar ook op dit stuk is nader onderzoek uiteraard geboden.

Uit deze uiteenzetting is ondertussen, naar ik hoop, wel duidelijk gebleken dat er geen tegenspraak bestaat tussen de gebruikte pronomina in gevallen als: „(wij) settede de tonne op zijn bodem, ende dronckense eerst leech” (Li 14, 77), „de kas ... ik hebze ... ik had wel zin in zijn gewicht” (VG A 2 r°) en „dese drank is altyd goed, want sy helpt de maag syn spyse verteren ... of sy verwekt sijn lust, of soose qualijk te pas is...” (Thee 155). In het Vroegnieuwhollands is ieder niet-mannelijk *de*-substantief, behalve de dier- en scheepsnamen, enerzijds met *ze*, anderzijds met *zijn* verbindbaar. Deze pronomina hebben een andere valentie dan in het vroegere drieledige nominale klassifikatiesysteem. Ze zijn in dit taalgebruik, behalve dan bij de geslachtelijke zelfstandige naamwoorden, waarbij immers geslacht en genus kunnen samenvallen, niet langer exponenten van het genus femininum of het genus masculinum. Hun valentie is groter en daarmee ook hun deixis veel ruimer geworden.

Men zou Hooft onrecht aandoen door te veronderstellen dat hij daar geen weet heeft van gehad. Uit de misverstandsscène in het vierde toneel van het vierde bedrijf van de *Warenar* blijkt juist dat

Hooft deze mogelijkheid tot dubbelzinnige interpretatie van *ze* heeft gekend en dat hij van dit taalfeit, van deze trek in het Hollandse taalsysteem van zijn tijd, even handig gebruik wist te maken als Plautus van het feit dat *aula* en *filia*, en Molière van het feit dat *cassette* en *fille* beide feminien zijn. Met het gebruik van *ze* bij *pot* is hier dus niets bijzonders aan de hand. Wel merkwaardig is het voorkomen van *hem* in vs. 923: „daer laet ik de pot niet, ik gae en graef hem weêr op”. Het is me niet bekend dat er een editie van de *Warenar* bestaat waarin bij dit bijzondere *hem* een aantekening is te vinden! Nu het echter duidelijk is geworden dat dit pronomen hier niet helemaal gewoon is, en dat een woordje uitleg op zijn plaats zou zijn, komt men er wellicht spoedig toe ook naar een verklaring van dit verschijnsel vol goede moed op zoek te gaan...

AFKORTINGEN

- Bo *De Werken van G. A. Bredero*. Volledige Uitgave, naar de beste oude drukken bezorgd en opgehelderd. Door J. ten Brink, H. E. Moltzer e.a.; 3 dln. Amsterdam [1885-1890].
- CB *Alle de Philosophische Medicinale en Chymische Werken van den heer Corn. Bontekoe*. 2 dln. Amsterdam [1689].
- CC Coornhert D. Vz., *Het Roerspel en de Comedies van Coornhert*. Uitgegeven en van commentaar voorzien door P. van der Meulen. Leiden [1955]. (Teksten van ca. 1550 tot ca. 1580).
- Co *Samuel Costers Werken* uitgegeven door R. A. Kolléwijn. Haarlem [1883] (Teksten uit de eerste decennia van de 17e eeuw).
- HG 21 *Reisverhaal van Jacob van Neck [1598-1599]*, medegedeeld door H. T. Colenbrander; in *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 21, 194-329 [1900].
- Ho *Gedichten van P. C. Hooft*. Volledige Uitgave door F. A. Stoett. 2 dln. Amsterdam [1899-1900].
- LD M. Grambergen, *Klucht van de Levendighe Doodt, of Bedroogen Kassier*. Amsterdam [1649].
- LH Coornhert D. Vz., *Vijftigh Lustighe Historien oft Nieuwigheden Joannis Boccalij*. Van nieuws overgheset in onse Nederduytsche spraecke door Dirck Coornhert, Secretaris der Stede van Haerlem. Amsterdam [1564].
- Li 14 *Reizen van Willem Barents, Jacob van Heemskerck, Jan Cornelisz. Rijp en anderen. Naar het Noorden (1594-1597)* verhaald door Gerrit de Veer. (ed.-L'Honoré Naber. 's-Gravenhage [1917]).
- LW G. C. van Santen, *Lichte Wigger*. Leiden [1617]. (ed.-Crena de Iongh. Assen [1959]).
- Macon A. le Macon, *Le Decameron de Messire Jehan Florentin*. Paris [1545].
- Mo *G. A. Brederoos Moortje* [1615]. (ed.-Moltzer, in Bo 2, 7-129).
- PH *De Westafrikaanse Reis van Piet Heyn 1624-1625*. Uitgegeven door K. Ratelband. 's-Gravenhage [1959].
- SM Th. Asselijn, *De Stiefmoer*. Amsterdam [1684].
- SS G. C. van Santen, *Snappende Siitgen*. Leiden [1620]. (ed.-Crena de Iongh. Assen [1959]).
- St *Een spul van sinnen van den siecke stadt* [1e h. 16e eeuw]. (ed.-Grondijs. Borculo [1917]).
- Svb. *Gedichten van Simon van Beaumont* [ca. 1620]. Met eene inleiding en aantekeningen uitgegeeven door J. Tideman. Utrecht [1843].
- Thee *Tractaat van het Excellenste Kruid Thee door Cornelis Bontekoe*. 's-Gravenhage [1678].
- TL M. G. Tengnagel, *Amsterdamsche Lindebladen*. Amsterdam [1639].
- VG M. Fockens, *Klucht van de Verliefde Grysert*. Amsterdam [1659].
- W P. C. Hooft, *Warenar* [1617] (ed.-Brandt. Amsterdam [1671], uitgegeven door J. Bergsma; Klassiek Letterkundig Pantheon nr. 99. Zutphen z.j.).
- Zk D. Vz. Coornhert, *Zedekunst dat is Wellevenskunste* [1586] (ed.-Becker. Leiden [1942]).
- 55 (M 404-412) J. Kemp, *Klucht van de bedrogen Smith*. Amsterdam [1661] (in ed.-Van Moerkerken. Sneek [1899]).
- 65 (M 487-497) *De Vrijer in de kist*. Amsterdam [1678]. (ib.).